

2017 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *SUDÁR BALÁZS*
TURUL SZAVUNK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
HÁTTÉRÉHEZ
- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
II. ANDRÁS ANGLIAI KÖVETEI
- *KÁDAS ISTVÁN*
PECSÉTHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORI
SÁROS MEGYÉBEN
- *NAGY LEVENTE*
BRANKOVICS SZÁVA ÉS AZ ERDÉLYI
ROMÁN REFORMÁCIÓ
- *KOVÁTS ANTAL ANDRÁS*
SVÁJCIAK MAGYARORSZÁGON, 1867–1990
- *SIMON ATILA*
KASSA HÁROM MEGSZÁLLÁSA
- *APOR PÉTER*
AZ ALTERNATÍV DEMOKRÁCIA
NYOMORÚSÁGA, 1968–1973
- SIPOS PÉTER (1935–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektronikus postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Nagy Levente: Mártír vagy kalandor? Brankovics Száva és az erdélyi román reformáció I. Apafi Mihály idejében	525
Kováts Antal András: Svájciak a magyar történelem sodrában, 1867–1990	543
Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok	569
Apor Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzéki lehetőség Magyarországon, 1968–1973	591

MŰHELY

Sudár Balázs: Turul szavunk művelődéstörténeti hátteréhez	605
Bácsatyi Dániel: II. András angliai követi	621
E. Kovács Péter: Magyar zászlók velencei kézen	633
Kádas István: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata	637
Szaszkó Elek: A sződi uradalom 1517/1518. évi számadásjegyzéke (Adatok a Gersei Pető család dél-alföldi birtoklásáról)	655
Ábrahám Barna: „Más nemzeteknél, mint a szászoknál...” Ortodoxia és lutheranizmus kölcsönhatásai a dualizmus kori Erdélyben	683

MÉRLEG

A kapitalizmus rövid története (<i>Trädler Henrietta</i>)	691
---	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Sipos Péter (1935–2017) (<i>Simándi Irén</i>)	699
---	-----

APOR PÉTER

Az alternatív demokrácia nyomorúsága

Ideológia, politikai nyelv és az ellenzékiesség lehetőségei
Magyarországon, 1968–1973*

A szocialista demokrácia az 1960-as évek közepétől fontos eleme lett a szocializmus megújulásáról szóló vitáknak Kelet- (és legalábbis a kortárs baloldal számára Nyugat-) Európában.¹ A szocialista demokrácia a nyugati, vélelmezetten kapitalista demokráciával szembeni alternatíva, annak meghaladása kívánt lenni. Ebben az értelemben jelentős vonzerőt gyakorolt a kortárs értelmiség és a fiatal nemzedék nagy részére. Ez a tanulmány a budapesti bölcsészkar hallgatói önszerveződésének, illetve a fiatalok egy részére jelentős hatást gyakorló Lukács-iskolának az esetén keresztül vizsgálja a „szocialista demokrácia” vonzerejének mibenlétét, majd a bekövetkező csalódás okait. Az alternatív demokrácia programja, mely soha nem volt több pusztá illúziónál, fontos szerepet játszott a szocializmussal szemben megfogalmazható ellenzéki kulturális és politikai identitások létrejöttében, és ilyen értelemben jelentősen hozzájárult a rendszerek szétmállásához is.

1969. május 29-én Kádár János és Aczél György együttesen felkeresték az ELTE Eötvös Kollégiumát, hogy beszéljenek az intézmény diákbizottság-vezetőivel. A kollégium KISZ-vezetése ugyanis a pártállami ifjúsági szövetség berkein belül, de önállóságra törekedve igyekezett megvalósítani saját politikai céljait: az oktatás tereinek demokratizálását, a hátrányos helyzetű diákok mobilitásának elősegítését, valamint a szólásszabadság lehetőségeinek bővítését. A korabeli beszámolók szerint az MSZMP vezetői és a hallgatói aktivisták között „késő éjszakába nyúló, spontán beszélgetés” alakult ki.² Az Eötvös Kollégium diákmozgalma akkoriban nem számított egyedi jelenségnek. 1968 végére az egész országban teret nyertek hasonló egyetemi kezdeményezések.³ E mozgalmak egyik fontos összetevője volt az a hit, hogy a rendszer intézményes keretein belül maradva a szocializ-

* A munka forrásait feltáró kutatást James Markkal együtt végeztük 2008–2009-ben, az Oxfordi Egyetem által vezetett „Around 1968: Activism, Networks, Trajectories” című, a brit Arts and Humanities Research Council által támogatott európai összehasonlító munkában. A tanulmány megírását az NKFIH NN 115711 sz. pályázat támogatása, ill. a Horizont 2020, az Európai Unió Kutatási és Innovációs Keretprogramja által támogatott COURAGE hároméves nemzetközi kutatóprogram (692919. sz. támogatási szerződés) tette lehetővé.

1 J. M. Kozlov: A szocialista demokrácia fejlődésének egyes kérdései a Szovjetunióban. Állam és Igazgatás 16. (1966) 697–705.

2 A Magyar Rádió adásának átirata. 1969. május 29. Nyílt Társadalom Archivum (Open Society Archives, = OSA), HU 300-40-2 94. d.

3 Kari Híradó 1969. május 16. 10.

mus alulról kiindulva demokratizálható. Az elfojtott csehszlovák diákmozgalom, illetve a párhuzamosan zajló franciaországi egyetemi tiltakozások fényében azonban a szovjet vezetés fenyegetőnek találta a magyarországi kezdeményezéseket.⁴ A magyar pártvezetés mégsem sújtott le azonnal a reformokat elindító diákvezetőkre. Kádár nem sokkal később Moszkvába utazott, ahol azt is közölte a szovjet vezetőkkel, hogy „a magyar ifjúságot nem a szocializmus megdöntésének, hanem jobbításának szándéka vezérli”.⁵

A diákok reformmozgalma 1969 tavaszán ért a tetőpontjára, amikor az ELTE Bölcsészettudományi Karának KISZ-küldöttgyűlése, ahelyett hogy elfogadta volna a párt által a kari KISZ Végrehajtó Bizottságba delegált jelölteket, saját küldötteket választott meg. A KISZ ebben az időben már tömeges tagsággal bíró szervezet volt, lényegében az egyetemi hallgatók teljességét képviselhette. A diákok tiltakozó mozgalma döntően két területet érintett. Elsősorban az egyetemi oktatás színvonalát szerették volna javítani, amit elmaradottnak, fölösleges ismeretanyagokkal megterheltnak és gyakran egyszerűen unalmasnak éreztek. Másodsorban szerették volna elérni a hallgatók jobb képviseletét az egyetemi életet érintő döntésekben, és különösen fontosnak érezték egy hallgatói önkormányzati testület létrehozását.⁶ A hallgatók által felvetett kérdések a döntésekben való részvételt, az önszerveződés és autonómia lehetséges módjait, röviden szólva a demokrácia problémáit érintették.

A *Kari Híradó*, a reformszellemű kari KISZ-bizottság lapja már első számában is azt hangsúlyozta, hogy az egyetemi életbe hozott legfontosabb újdonság a demokratikus szellemiség volt. A hallgatók számára a fogalom távolról sem volt csupán valamiféle elvont kategória. A lap szerzői és cikkei, különösen Bakos István megválasztott VB-titkár és Könczöl Csaba több ízben is hangsúlyozták, hogy az új vezetés célja a közéleti részvétel szélesítése, illetve minél nagyobb teret adni a tagságtól származó, alulról jövő kezdeményezéseknek. A végrehajtó testületek fölötti demokratikus ellenőrzés megteremtése is fontos volt számukra. Ezt olyan közös intézmények révén kívánták elérni, mint a rendszeres Kari Gyűlés és a hetente megjelenő *Kari Híradó*. A KISZ-élet újfajta szabályozása számukra a közös ügyekben meghozott közös döntések tényleges lehetőségét jelentette. Ahogy Bakos hangsúlyozta, fontos tudatosítani, „hogy dolgainkat nem eldöntik, hanem mi döntjük el”. Radnóti Sándor, a filozófia szak képviselőjeként és a viták aktív résztvevőjeként szólított fel a döntéshozatalban való lehető leg szélesebb részvételre.⁷

A tény, hogy fiatalok felkarolják a demokrácia és a demokratizálás ügyét, valójában nem esett messze a pártvezetők és a KISZ-tisztségviselők elvárásaitól

4 Bakos István: Közzolgálatban... (avagy egy „túlélő” köztisztviselő válogatott feljegyzései, írásai). Püski, Bp., 1994. 56.

5 Uo.

6 Dénes Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. 2000 20. (2008) 7–8. sz. 19–35.

7 Bakos István: Beszámoló a VB elképzeléseiről, terveiről. *Kari Híradó* 1969. május 16. 6.; *kcs*: A munkacsoportokról. *Kari Híradó* 1969. május 24. 2.; Radnóti Sándor: A Kari Híradó köszöntése. *Kari Híradó* 1969. május 24. 10.

sem. Az ELTE KISZ-bizottságának megválasztását megelőző év során a különböző KISZ-szervek rendszeresen hangsúlyozták a demokratikus részvétel és a szocialista társadalom demokratizálásának fontosságát. A KISZ-vezetés szemében ezek a fiatal nemzedék elé jogosan állítható, soron következő forradalmi feladatok voltak. A pártvezetés már az 1960-as évek közepén megfogalmazta, hogy az „osztályellenséget” immár elnyomták, a gazdasági és politikai szerkezet szocialista átalakítása befejeződött, ezért elérkezett az idő a széles tömegek vitákban és döntéshozatalban való demokratikus részvételét lehetővé tevő infrastruktúra megteremtésére.⁸

Az 1960-as évek új pártprogramjainak fontos eleme volt a demokratizálás és a szocialista demokrácia fejlesztése. 1966-ban a hivatalos ideológiai iránnyal szemben is sokszor kritikus reformkommunista, Hegedűs András úgy látta, hogy a demokratikus részvétel az európai szocialista rendszerek fejlődésének új fázisát jelenti. Hegedűs nézőpontjából a szocialista demokrácia a kommunista kormányzás önkritikáját lehetővé tevő desztalinizáció logikus kimenetele volt. Egy demokratizált szocializmus ugyanakkor, vélte, áttörést is jelenthetett volna, és hozzájárulhatott volna, hogy a kelet-európai szocializmus nemzetközileg is vonzóvá váljon.⁹ A párteliten belül ekkoriban feltörekvő kulturális ideológus és politikus, Pozsgay Imre – ekkor még a Bács-Kiskun megyei Pártbizottság titkáráként – a demokratikus centralizmus egyik fontos támogatójának számított. 1968–1969-es álláspontja szerint a pártdemokrácia és a helyi döntéshozatal további fejlesztésére volt szükség, mert ez „mindenekelőtt megakadályozza, hogy a párton belül kialakuljon a passzív, a politikai kérdések önálló eldöntésére képtelen tagok tömege”.¹⁰ Pozsgay a viták és a döntéshozatalban való szélesebb részvétel fontosságát hirdette.¹¹ A szocialista demokrácia fogalmának jelentőségét jól mutatja, hogy a pártmunka szellemi megalapozását végző Központi Bizottság Társadalomkutató Intézete az MTA Filozófiai Intézetével együttesen dolgozott ki közös, a demokrácia és társadalmi szerkezet témáját felölelő kutatóprogramot az 1969–1971 közötti időszakra.¹²

A szocialista demokrácia politikai eliten belüli támogatói fontosnak tartották, hogy a fiatalok számára legyenek olyan terek, ahol ők maguk érezhetik felelősnek magukat a szocializmus jobbá tétele érdekében végzett munkáért. Hosszú távon

8 *Nemes Dezső*: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. Társadalmi Szemle 19. (1964) 11. sz. 19.

9 *Hegedűs András*: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs 10. (1966) 8. sz. 1277.; *Uő*: Gazdasági irányítás és társadalmi függőség. Közgazdasági Szemle (1966) 7–8. sz. 855.; *Uő*: Realitás és szükségszerűség. Kortárs 11. (1967) 7. sz. 1011.

10 *Pozsgay Imre*: A pártdemokrácia erősítése a szocialista demokrácia kulcskérdése. Pártélet 14. (1969) 6. sz. 21.

11 *Uő*: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. Társadalmi Szemle 23. (1968) 10. sz. 20.

12 Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának javaslata a Szociológiai Kutatóközpont és a Filozófiai Intézet néhány problémájával kapcsolatban. 1969. április 24. In: *Csizmadia Ervin*: A magyar demokratikus ellenzék. II. Dokumentumok. T-Twins, Bp., 1995. 25.

még – korlátozott számú – ellenvéleményt is hasznosnak láttak. A Központi Bizottság plénuma 1957-et követően 1970-ben foglalkozott első ízben a fiatalok kérdésével. A tanácskozáson leszögezték: „A szocialista rendszer fontos eredményének tartjuk, hogy a fiatalok kritikusak és türelmetlenek is a szocializmus építése során felmerülő hiányosságokkal és ellentmondásokkal szemben.” A rendszer szempontjából ez olyan egészséges elégedetlenségnek látszott, melyet föl kellett használni a szocializmus további építése során.¹³ Ahogy Pozsgay később fogalmazott: „Az ifjúság természetes tulajdonsága, hogy a készen kapott viszonyokat nem ismeri el sajátjának. Csak olyan viszonyokba képes beilleszkedni, amelyeket nyitottnak, továbbépítendőnek tart, melyeknek fejlesztéséhez, tökéletesítéséhez maga is hozzájárulhat.”¹⁴

A szocialista demokrácia fejlesztését szolgálni kívánó programok kiemelten fontos célpontjai voltak az egyetemek, illetve maguk az egyetemi hallgatók. A demokratikusabb egyetemi élet szorgalmazása sok szempontból a pártközpont kezdeményezése volt. 1968. augusztus 30-án, napokkal a lázongásokkal teli tanév kezdete előtt, az Agitációs és Propaganda Bizottság megtárgyalta a politikai oktatás és a belső demokratizmus egyetemekre vonatkozó feladatait. A megbeszélést előkészítő júniusi anyag így fogalmazott: „Az egyetemeken belüli demokratizmus kiszélesítése általános követelmény.” Az Ilku Pál művelődésügyi miniszter által aláírt dokumentum azt hangoztatta, hogy az egyetemi adminisztrációt decentralizálni kell, a kormányzati szervek közvetlen beavatkozásait mérsékelni szükséges, a helyi ügyintézészt pedig önállóbb döntéshozatalra kell készíteni, beleértve ebbe az intézmények bizonyos vezetőinek választását is. Ilku szerint fontos lett volna a KISZ jogainak és kompetenciáinak bővítése, illetve a hallgatókkal való kommunikáció fejlesztése is. A hallgatók, fejtette ki a párt dokumentum, hallassák jobban és gyorsabban hangjukat az egyetemi testületekben. A KISZ-nek több jogot kívántak adni a tananyag, az oktatási szabályzatok és az ösztöndíjrendszerek kialakításában. Ilku még arra is felhívta a párt- és a KISZ-aktivisták figyelmét, hogy fogják föl a demokratizálási folyamat során betöltött szerepüket aktív küzdelemként, melyet azok ellen a maradi és reakciós erők ellen kell folytatni, amelyek esetleg e kezdeményezéseket elleneznék.¹⁵

Az augusztus 30-i értekezleten hangsúlyozták az önálló, kreatív tanulás fontosságát is. A felsőoktatási intézmények pártszerveit, oktatóit és KISZ-tisztségviselőit arra ösztönözték, hogy „mindenekelőtt a hallgatói alapközösségekben, a tanulócsoportokban és kollégiumokban folyó tevékenység és érdekvédelmi munka

13 The Ultra-Left and Hungarian Youth [Country Series: Hungary]. 1970. április 27. 19. OSA HU 300-8-3:34-5-140. 12.

14 Idézi *Kalmár György*: Az ifjúság politikai beilleszkedése. Társadalmi Szemle 28. (1973) 5. sz. 19.

15 Ilku Pál: Előterjesztés az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák önállóságának fokozására és belső demokratizmusának kiszélesítésére. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságához. 1968. június. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai M-KS 288/41/99, 90, 92, 97–98, 101.

megerősítésére összpontosítsák figyelmüket. A hallgatói demokratizmust elsősorban e fórumokon fejlesszék, s fordítsanak nagyobb gondot az aktivisták összefogására.” A jelentések szerint a hallgatókat sikeresen mozgósító KISZ-kezdeményezések nyomán a politikai viták rendszerezesebbé váltak a kollégiumokban. A Bizottság különös örömmel fogadta a politikai és társadalmi aktivizmus érzékelhető növekedését, az önkéntes gyári, társadalmi, kulturális munkába való bekapcsolódást, valamint a hátrányos helyzetű hallgatók képzését segítő csoportok létrehozását. Az értekezlet zárásaként a párhivatalnokok felkarolták azokat a javaslatokat, melyek több jogot kívántak adni a hallgatói testületeknek és a döntéshozatal decentralizációját irányozták elő.¹⁶

A KISZ Intéző Bizottsága (amely lényegében a párt Politikai Bizottsághoz hasonló szerepet töltött be az ifjúsági szervezetben) már korábban is érzékelte a KISZ-szervezetekben megfigyelhető passzivitásból eredő problémákat. A Szervezési Osztály 1967. március 9-i javaslata már felvetette, hogy a KISZ-alapszervezeteket a közös érdeklődés alapján kellene létrehozni, hogy ezzel is erősítsék a hallgatók aktív részvételét.¹⁷ A következő két év során a KISZ szervei és sajtója rendszeresen megvitatták az egyetemi demokrácia fejlesztésének lehetőségeit. Habár a KISZ-tisztségviselők, így Balogh András (Bakos elődje a BTK KISZ VB-titkári pozíciójában) fő gondja leginkább az volt, hogy hogyan erősítsék a szervezeten belüli aktivitást, ezek a viták mégis a hallgatók közéleti szerepével és jogaival kapcsolatos fontos kérdéseket vetettek fel.¹⁸ A KISZ egyetemi politikájának 1968. október 21-én megtárgyalt értékelése számos, az előző tanévre vonatkozó panaszt tartalmazott. Ezek többnyire olyan kérdéseket érintettek, hogy a hallgatók nem vesznek részt eléggé a döntéshozatalban, vagy éppen a hallgató–oktató viszony túlságosan hierarchikus. Sőt mi több, a KISZ vezetése még a KISZ egyetemi szerveit is megfeddte azért, hogy túlságosan tisztelték a tekintélyt.¹⁹ A KISZ hivatalos havilapja, az *Ifjúkommunista* 1968/69-es tanévnnyitó cikke a felsőoktatás színvonalának emelését, a demokratizálást és a hallgatói jogok szélesítését emelte ki mint a soron következő év legfontosabb feladatait.²⁰ 1968 szeptemberében a lap cikket közölt a tervezett oktatási reformról, amelyben a felsőoktatás modernizálását és demokratizálását jelölte meg fő célként.²¹

A szocialista demokrácia a kommunista kormányzás megújítási kísérletének fontos eleme lett egész Kelet-Európában a klasszikus sztálini rendszer lebontásá-

16 Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1968. augusztus 30-i üléséről. MNL OL M-KS 288/41/99, 2, 5, 10–13.

17 Az Intéző Bizottság javaslata a Szervezési Osztálynak. 1967. március 9. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PIL), KISZ Intéző Bizottság iratai 289/3/212, 60–66.

18 *Komornik Ferenc*: Egyetemisták és a közélet. *Ifjúkommunista* 11. (1967) 11. sz. 18–19.; *Kolosi Tamás*: Bölcsészek és a közélet. *Ifjúkommunista* 12. (1968) 1. sz.; *Tóth Pál*: Egyetem és közélet. *Ifjúkommunista* 12. (1968) 3. sz.

19 Jelentés a KISZ KB egyetemi irányelveinek megvalósításáról, különös tekintettel a hallgatók politikai, társadalmi és közéleti tevékenységére. 1968. október 21. PIL 289/3/245, 96, 99.

20 *Vajó Péter*: Gondolatok a magyar felsőfokú oktatás 1968/69-es tanévének megkezdése előtt. *Ifjúkommunista* 12. (1968) 7. sz.

21 *Gombár József*: A KISZ és az egyetemi oktatási reform. *Ifjúkommunista* 12. (1968) 9. sz.

nak időszakában. A gazdaságirányítás decentralizálása mellett az egyetemeknek és hallgatóiknak szántak fontos szerepet a demokratizálási folyamatban. A Csehszlovák Kommunista Párt 1962. augusztus 14-i határozatában emelte ki, hogy fontos növelni a hallgatók aktív részvételét a társadalmi és politikai életben. A Központi Bizottság 1963. február 9-i határozata felsőoktatási bizottságokat hozott létre az ország több nagyvárosában, Prágában, Brnóban és Pozsonyban, melyeknek hallgatói önkormányzati szerepet szántak.²² Az 1960-as évek a szovjet tömbön kívüli kommunista országokban is a szocialista demokrácia megteremtésének időszaka volt. Az 1964–1965-ös jugoszláv piaci reformok a demokratizálás és öngazgatás programjával párosultak. 1967-től kezdve a Hallgatói Szövetség, a jugoszláv egyetemi hallgatók hivatalos szervezete is a demokratizálás és a hallgatók közéletben való aktív kritikai részvételének szükségességét hangsúlyozta.²³ Egyfajta demokratikus részvétel megteremtésének kívánalma a poszt-sztálini szocializmus programjának alapvető eleme lett. A kelet-európai pártvezetések és ideológiai-intellektuális szövegek a demokráciát a szocializmus megújulásával azonosították. Az új szocializmus identitása jelentős részben a demokrácia fogalmára épült: a szocializmusnak lényegében demokráciának kellett volna lennie.

A demokratizálódó szocializmust, a szocialista demokráciát eredetileg semmiképpen nem úgy értették, mint a Nyugathoz, a nyugati típusú politikai és társadalmi rendszerekhez való közeledést. A demokráciának, éppen ellenkezőleg, a szocialista Kelet-Európa különálló politikai identitását kellett volna megalapoznia. A szocialista demokrácia a nyugati, liberálisként azonosított demokrácia alternatívája kívánt lenni. Ezt a kérdést kezdetben a pártelit, a reformkommunista és a kritikai baloldali értelmiség is hasonlóképpen fogta föl. A szocialista demokrácia pártideológusok által kimunkált fogalma a klasszikus marxizmus azon alapvető tételén alapult, mely a szocializmust a demokrácia magasabb rendű formáját megvalósító társadalmi rendszerként határozta meg, olyan társadalmi formációként, amely ebben a tekintetben messze túlszárnyalja a kapitalizmus lehetőségeit. A hagyományos marxista értelmezés szerint a kapitalizmus által kínált liberális demokrácia – a többpártrendszer által megteremtett politikai pluralizmus ellenére is – a tömegek számára a demokráciát csak formális tényként valósíthatta meg. A tulajdonnal nem rendelkező dolgozók ugyanis, megfosztva a gazdasági eszközöktől, soha nem lehetnek képesek kézzelfoghatóan befolyásolni a társadalmi folyamatokat. Ezzel ellentétben a szocialista demokrácia, ahogyan azt a kommunista ideológusok hangsúlyozták, a termelőeszközök közös tulajdonán alapszik, aminek következtében a tömegek részvétele a politikában meghatározó erővel bírt.²⁴

22 Zdeněk Nebřenský: Early Voices of Dissent. Czechoslovakian Student Opposition at the Beginning of 1960s. In: Between Prague Spring and French May. Opposition and Revolt in Europe, 1960–1980. Ed. Martin Klimke–Jacco Pekelder–Joachim Scharloth. Berghahn Books, New York–Oxford, 2011. 33.

23 Boris Kanzleiter: 1968 in Yugoslavia. Student Revolt between East and West. In: Between Prague Spring and French May i. m. (22. jz.) 86., 88.

24 Nemes D.: i. m. (8. jz.) 19–44.

A reformkommunisták idősebb nemzedéke, köztük Hegedűs András sem tekintette a „szocialista demokráciát” valamiféle „nyugatosodási” folyamatnak. 1960-as évek végi írásaiban Hegedűs rendszeresen különbséget tett a polgári és a szocialista demokrácia között két szempontból is. Egyfelől rámutatott, hogy a „demokratizálódás” nem a politikai intézményrendszer egyszerű átalakítása. Valójában számára éppen ez a folyamat volt a szocialista társadalmak lényege, mely végeredményben lerombol majd minden hierarchikus és bürokratikus kormányzati viszonyt. Hegedűs szemében a demokratikus részvétel a szocialista fejlődés szükségszerű következménye volt, hiszen a modernizálódó gazdaság, politika és társadalom hatékony irányítása szerinte közvetlen, decentralizált döntéshozatalt kívánt meg. Másfelől Hegedűs soha nem felejtette el leszögezni, hogy a „polgári demokráciák” csupán formális demokráciák maradtak. E rendszerekben ugyanis a közvéleményt végérvényesen a tömegmédia alakította, ennek következtében pedig az egyénnek már nem lehetett valódi választási lehetősége.²⁵

Azt az elképzelést, hogy létezne a Nyugaton fennálló, liberális demokráciától eltérő, azt meghaladó, nem liberális, alternatív demokratikus forma, sokan osztották az 1960-as évek végi fiatal reformerek között. Az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején felnövekvő nemzedék tagjai közül sokan egyáltalán nem tekintették demokratikus törekvéseiket ellenzéki, a szocializmust alapjaiban bíráló jellegűnek. Atkári János, a bölcsészkar KISZ VB tagja, később titkára a szocializmus megújíthatóságába vetett hittel kötötte össze saját közéleti szerepvállalását: „Amikor én egyetemista lettem, meg különösen az első egyetemi évek alatt, akkor én egyfajta elvi kommunistának gondoltam magam. Az más kérdés, hogy pontosabb elemzés ezt valaha is kommunizmusként tudná igazolni, ami az én akkori felfogásom volt, tehát én a fiatal Marxot olvastam, Lukácsot olvastam, a Lukács-körnek az anyagait olvastam, aztán a kezdődő szociológiák felé orientálódtam. És azt gondoltam, hogy az a fajta nem demokratikus berendezkedés, aminek nagyon kevés köze van a kommunizmushoz vagy szocializmushoz, ami Magyarországon van, az megjavítandó. Ez csakis úgy képzelhető el, hogy akik ennek a demokráciának, ahogy részesei lennének [!], ezeket hozzásegíteni a társadalmi cselekvésnek a lehetőségeihez. És hogy akkor ők majd valamilyen módon ezt elő fogják állítani. És a lényegi kényszermozzanat pedig a dologban az úgynevezett új gazdasági mechanizmus. Tehát én igen, azt gondoltam, hogy a gazdasági pluralizálódásnak akár csak nyomokban való megjelenítése Magyarországon vagy a szocialista társadalmakban óhatatlanul elő fogja idézni a társadalmi demokratizálódást.”²⁶

Atkári ezzel szemben a nyugati típusú demokratikus rendszereket akkor még kiüresedettnek, formálisnak látta, melyet csak megerősített részvétele egy Cambridge-ben szervezett nemzetközi szemináriumon. „Azt gondoltam, hogy a polgári

25 Hegedűs András: Marx a bürokrácia alapjairól. Magyar Tudomány (1966) 4. sz. 222.

26 Interjú Atkári Jánossal. Készítette James Mark, Budapest, 2008. november 12. A tanulmányhoz felhasznált összes interjú Apor Péter és James Mark készítette 2008–2009-ben. A szöveges átiratok a szerzők birtokában vannak.

demokrácia, az egy formális demokrácia. És nem igazi [...] ahol az igazi döntések, azok nem az érintettek aktív részvételével formálódnak ki, alakulnak, és a demokratikus folyamatok, azok valójában manipulatív folyamatok. Tehát amiket amúgy elfogadna az ember igazi valójukban értéknek, azok valójában nem adekvát módon működnek, és manipulációra okot adóan realizálódnak. Ez volt nagyjából az összesítő benyomásom a dologról. Szóval mondom, furcsa módon én egy sokkal érdemibb demokráciaigény jegyében álltam szemben a polgári demokráciával és próbáltam meg valamilyen módon megváltoztatandóan igenelni a szocialista demokráciát.”

A nyugati fiatalokat önzőnek, a társadalom peremén élőkkel szemben közömbösnek látta, akik számára a demokrácia leginkább öncélú, elitista tevékenységet jelentett. A nyugati demokrácia ebből a szemszögből szép homlokzat, dekoráció maradt, mely a lényegi antidemokratikus, elitista politika elfedésére szolgált volna, és mintha egyúttal sebezhetővé is tette volna e társadalmakat a diktatórikus törekvésekkel szemben. Atkári számára erre a legfontosabb korabeli bizonyítékot az 1967-ben katonai puccs segítségével hatalomra került görög diktatúra jelentette: „a polgári demokrácia sem tudja megakadályozni önmaga bukását. Tehát én alacsonyabb rendűnek ítélttem akkor a polgári demokráciát, mint egy reménybeli, megteremthető szocialista demokráciát – ami nincs még, de megteremthető, és azt gondoltam, hogy a polgári demokrácia sosem lesz olyan mérvű, mint ami lehet egy szocialista demokrácia.”

A szocialista demokrácia azonban kétélű fegyvernek bizonyult. A kommunista rendszerek létét igazolni igyekvő kezdeményezés ugyanis, amely közvetlen részvételre és demokratikus gyakorlatok kialakítására bátorította az embereket, nagyon sokak számára azt is felfedte, hogy e rendszerek lényegét valójában éppen a szabadság korlátozása adja. Ez elsősorban azok számára lett nyilvánvaló, akik a szocialista demokrácia komolyan veendő, valódi tartalmát is a részvétel, a demokratikus gyakorlatok, a szabadság kiterjesztésében látták. A magyar marxista revizionisták számára a csehszlovák reformmal való szolidaritás abból adódott, hogy a „prágai tavaszt” döntően olyan politikai kezdeményezésként értékelték meg, melynek célja valódi demokratikus társadalom létrehozása. A Csehszlovákia megszállása ellen tiltakozó, hamar ismertté vált korcsulai nyilatkozat aláírása mellett az öt magyar értelmiségi az AFP francia hírügynökségnek is adott egy nyilatkozatot, amelyben hangsúlyozták azt a kötelességüket, hogy mindent megtegyenek a valódi szocialista demokrácia fejlődéséért.²⁷ A későbbi ellenzék számos tagja által osztott csodálat a prágai tavasz iránt éppen abból következett, hogy a reformokat a jogok, a szólásszabadság és a döntéshozatalban való részvételi lehetőségek kiterjesztéseként érzékelték.²⁸ A prágai eseményeket sokan követték a Szabad Európa Rádión keresztül, a *2000 szó* című kiáltványt

27 A nyilatkozat eredetileg magyarul íródott. Szövege megtalálható *Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok i. m. (12. jz.)* 13.

28 Interjúk Kis Jánossal és Kenedi Jánossal. In: *Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. III. Interjúk. T-Twins, Bp., 1992. 101., 207.*

pedig idegen nyelvű fordításokban olvasta a fiatal, nem konformista értelmiség nagy része. „Apánk nem érkezett meg a várt napon, augusztus 20-án, csak egy nappal később. Nem jártak a vonatok, mondta. És ott volt a kezében a »2000 szó«, magyarul.”²⁹ A budapesti marxista revizionisták és a bölcsészkar körül szerveződő fiatal értelmiségiek számára a prágai tavasz politikai és intellektuális tartalma volt a fontos. A Budapesti Iskola tagjai filozófusokkal és nem közgazdászokkal keresték a kapcsolatokat. 1969-ben az ifjú Lukács-tanítvány, Ludassy Mária számára a Karel Kosíkkal való személyes találkozás volt a prágai utazás egyik legfontosabb élménye.³⁰

A Budapesti Iskola tagjai számára egyre kevésbé tűnt értelmezhetőnek a csehszlovák reformmodell demokratikus ígérete a keleti szocializmus és nyugati kapitalizmus hagyományos, kettős felosztású keretei között. A korcsulai tiltakozó nyilatkozat mögött is az a felismerés húzódott meg, hogy léteznek Kelet-Európában hasonló, országhatárokon átívelő intellektuális és politikai mozgalmak, melyek számára a prágai tavasznak központi jelentősége van. A nyilatkozat ebben az értelemben intézte mondanivalóját a „nemzetközi szocializmus erőihez”. Kétségkívül, a zágrábi marxista revizionista filozófiai folyóirat, a *Praxis* által szervezett nyári egyetemet rendszeresen látogatták Jugoszláviából, Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról érkezett értelmiségiek. A *Praxis* nyári egyeteme azonban több volt, mint a szocialista táborbeli kritikus marxista gondolkodók találkozója. A rendezvényt rendszeresen fölkeresték a nyugati új baloldal, a marxista elmélet és társadalomkritika olyan jelentős alakjai, mint Ernst Bloch, Lucien Goldman, Jürgen Habermas vagy Herbert Marcuse.³¹ Korcsulán valóban úgy tűnhetett, hogy a marxizmus megújítását és a demokratikus szocializmus politikaelméletének kidolgozását célzó kezdeményezés átlépte a tömb határait, és tágabb, világméretű mozgalommá vált. Heller Ágnes 1969-ben úgy ítélte meg, hogy a marxizmus reneszánsza, mely számukra a sikeres küzdelem záloga volt, igazi nemzetközi mozgalom lett. „A marxi gondolkodás számos kategóriája újra előtérbe került, s módot adott a kérdések újszerű megvilágítására. Itt elsősorban az elidegenedés, a nembeli lényeg, a társadalmi alternatívák, a praxis kategóriáira gondolok. Nemzetközi mozgalomról van szó.”³²

A döntésekben való részvételt és autonómiát a középpontjába állító szocialista demokrácia egyre kevésbé tűnt a nyugati demokráciától különbözőnek. A demokratikus kritika segítségével sokan vélték felismerni, hogy a lényeges határvonal

29 *Neményi Mária*: La vie est ailleurs. 2000 20. (2008) 7–8. sz. 8.

30 „A Kétezer szó, azt hiszem, hogy az volt az első ilyen szamizdatszerűség, amit, ha nem is magyarul, angol vagy francia fordításban megkaptunk.” Interjú Ludassy Máriával. Készítette Apor Péter, Budapest, 2008. december 1. Ld. még Interjú Erdélyi Ágnessel. Készítette Apor Péter, Budapest, 2009. január 13.

31 *Rainer M. János*: Prága – Korčula – Budapest, 1968. augusztus 21. In: A felügyelt mozgástér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Szerk. Rainer M. János. Akadémiai, Bp., 2011. 202–203.

32 *Heller Ágnes*: A szándéktól a következményig (Előadások az általános etikáról). Magvető, Bp., 1970. 7.

nem Kelet és Nyugat között húzódik, hanem a demokratizálási kezdeményezések, illetve a tekintélyre és egyeduralomra épülő rendszerek között. Az 1960-as évek végén a baloldali értelmiségiek felfedezték a progresszív Nyugatot mint partnert a társadalom átalakításáért vívott küzdelemben. Az idősödő Lukács György társadalmi és kulturális kapcsolatait, akit éppen ekkor fedezett föl újra egy időben a nyugati új baloldal és a posztrevizionista marxizmus Kelet-Európában, különösen fontosak voltak ebben a tekintetben. Lukács Belgrád rakparti lakása valódi szalon volt ebben az időben, melyet baloldali értelmiségiek és a kultúra egyéb szereplői látogattak, köztük a Nyugat-Németországból érkező ifjú forradalmár, Rudi Dutschke, illetve a hasonló elveket valló amerikai Arató András vagy Fekete János.³³ Az 1960-as évek végén Heller Ágnes és Vajda Mihály – a Lukács-iskola ismert tagjai – a nyugati új baloddallal való kapcsolatból azt a következtetést vonták le, hogy az új radikális nemzedék harca akár a vasfüggönyön keresztül is közös lehet. Heller, aki 1968 előtt párttag volt, szakmai keretek között rendszeresen utazhatott Nyugatra (egészen az MSZMP-ből való kizárásáig, miután nyilvánosan bírálta a csehszlovákiai szovjet bevonulást). „A ’60-as években kimentem Németországba, mert akkor a szociológiai intézetnek a keretében ki tudtam menni, akkor megismerkedtem például Rudi Dutschkéval, és nagyon kellemes beszélgetéseket folytattunk.”³⁴

A nyugati és keleti baloldal találkozásának másik fontos szereplője Hegedűs András, a korábbi sztálinista miniszterelnök volt, aki 1956 után a hivatalos szocializmus revizionista kritikusává vált. Hegedűs a szociológiai és társadalomkritikai gondolkodás elkötelezett támogatójává vált, és fontos szerepe volt a Filozófiai Intézetben belül létrejött Szociológiai Kutatócsoport megalapításában. Mint a kutatócsoport első igazgatójának, sikerült alkalmaznia egyetemekről eltávolított kritikai marxista gondolkodókat, elsősorban Heller Ágnest és Márkus Máriát, Márkus György feleségét. Hegedűs élénken érdeklődött a nyugati baloldali társadalomkritika iránt, különösen a Frankfurter Iskola és az angol–amerikai új baloldal munkássága iránt. Kapcsolatokat épített ki olyan szociológusokkal és gondolkodókkal, mint Wright-Mills, Serge Mallett, Lucien Goldmann vagy André Gorz. Nyomon követte a demokratikus szocializmusról szóló vitákat is, melyek az olasz poszt-sztálinista baloldalon belül zajlottak és kiterjedt kapcsolatait voltak Olaszországban is.³⁵

Az ELTE bölcsészkar hallgatói saját tiltakozó mozgalmukat szintén az egy évvel korábbi nyugati diákmozgalmakhoz hasonlították. Bakos István, a KISZ VB titkára így emlékezett: „Bizonyára hatott ránk az is, hogy közben érzékeltük a franciaországi, párizsi diáklázadások hatását [...] Nem a nyugat-európai diáklázadásokat akartuk követni, mi csak a magunk életét szeretnénk volna jobbítani,

33 „Jöttek is Nyugatról emberek, Magyarország nem volt hermetikusan elzárva a külvilágtól. Tehát lehetett tudni, hogy mi történik a világban. Lehetett hallgatni nyugati rádiót [...] jöttek ide először, hozzánk legfőképpen Amerikából Arató András, Fekete János [...] Leveleztünk, nagyon-nagyon sűrűn leveleztünk.” Interjú Vajda Mihállyal. Készítette Apor Péter. Budapest, 2008. november 25.

34 Interjú Heller Ágnessel. Készítette Apor Péter, Budapest, 2008. december 17.

35 *Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. I. Monográfia. T-Twins, Bp., 1992. 28.*

de azért az mindenképp ösztönzőleg hatott ránk. Tudom, hogy sok emberre, akik a környezetemben dolgoztak, és akik jól tudtak franciául, németül meg angolul, olvasták a diáklázadás irodalmát, híreit, erősen hatottak. Megtermékenyítették az ő gondolkodásukat, és eszméiket közvetítették felénk is. Ily módon a nyugati diáklázadások közvetett hatással voltak a mi megújulási mozgalmunkra. Követeléseinknek egyik fontos eleme volt az, hogy közös dolgainkat legalább évente egyszer kari gyűlésen – ahol a diákok, a tanárok képviselői, az egyetem vezetői is jelen vannak – beszéljük meg. Akkor meg tudjuk beszélni közös dolgainkat, vázolni tudjuk, hogy mi – mármint a diákság – milyen problémákat lát. Mi az, amiben közreműködésünkkel előre lehetne lépni, és mi az, amiben cselekvést követelünk, mert különben lezüllünk. Ezért hát képviselőket akartunk küldeni a különböző egyetemi testületekbe, hogy bennünket érintő ügyekben nélkülünk ne döntsenek.”³⁶

Sokan mások is, akik részt vettek a reformszellemű bizottság munkájában, fontosnak tartották az 1968-as franciaországi május hatását.³⁷ Kovács András, az 1969. áprilisi kari gyűlés egyik fő szervezője, kifejezetten a párizsi assemblée générale hallgatói szervezeteket tekintette előképnek.³⁸ Haraszi Miklós is, aki akkor-tájt radikális hangot képviselt a budapesti bölcsészek között, egyetértett azzal, hogy közvetlen modelljük a Sorbonne assemblée générale-ja volt.³⁹ Bordi Károly, jóval mérsékeltebb álláspont képviselőjeként, szintén úgy emlékezett, hogy a hallgatók számára követelt egyharmados képviseleti arány ötlete közvetlenül a párizsi mozgalmaktól származott.⁴⁰

A hallgatói mozgalom egyik fontos bázisa, az Eötvös Kollégium 1965 elején olaszországi utat szervezett, 1967. decemberben pedig francia és amerikai egyetemistákat látott vendégül.⁴¹ Az olasz utat 1969 tavaszán megismételték. Ezúttal a „vörös” Bolognába látogattak mintegy ötven kollégiumi hallgatóval. Habár az olasz kommunistákkal való találkozás nem telt nézeteltérések és viták nélkül, különösen a csehszlovákiai szovjet beavatkozás megítélését illetően,⁴² Bordi Károly, a KISZ VB tagja később is hangsúlyozta a Togliatti vezette olasz reformkommunisták hatását a magyar hallgatók gondolkodására. Bordi az olasz kommunista álláspontot a proletárdiktatúráról való lemondás szándékaként értékelte, illetve annak felismeréseként, hogy a kommunisták számára is fontos a demokratikus választások szabályainak elfogadása. Bakos István, a bölcsészkar KISZ VB vezetője, a Gramsci közvetítésével befogadott olasz marxizmus hatását hangsúlyozta,

36 Interjú Bakos Istvánnal. Készítette Apor Péter, Budapest, 2008. november 19.

37 *Standeisky Éva*: Az én hatvannyolcam. In: Kádárizmus: átereszek. Szerk. Kozák Gyula. Évkönyv (1956-os Intézet) 17. (2010) 267. – „Engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve”. Interjú Margócsy Istvánnal. *Sic Itur Ad Astra* (2009) 8.

38 Interjú Kovács Andrásal. Készítette Apor Péter, Budapest, 2009. január 20.

39 Interjú Haraszi Miklóssal. Készítette Apor Péter, Bécs, 2009. április 10.

40 Interjú Bordi Károllyal. Készítette Apor Péter, Budapest, 2008. november 26.

41 *Bakos István*: Titkári beszámoló az Eötvös József Kollégium Diákbizottságának az 1967. évben végzett munkájáról. In: *Uő: Köszölgélatban i. m.* (4. jz.) 60–61.

42 Interjú Heiszler Vilmostal. Készítette Apor Péter, Budapest, 2008. október 29.

ami számára az egyetemi autonómia és önkormányzatiság kiterjesztésének céljával függött össze az 1960-as évek végén.⁴³

A magyar fiatalok, akik a demokráciát annak valódi tartalmával, az önrendelkezéssel és a döntésekben való részvétel lehetőségével azonosították, észrevehetően nyugati társaikkal kerültek egy táborba. Haraszti Miklós 2009-es interjújában visszatekintve azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy a magyar, illetve a kelet-európai diákmozgalmak a nyugat-európaihoz hasonló ideológiai értékek mentén szerveződtek, így a tekintélyellenességen, a szovjetellenességen és a bürokráciaellenes kritikán.⁴⁴ Dalos György, a korábbi baloldali radikális, majd később ellenzéki író így emlékezett vissza a franciaországi diáklázadásokra adott korabeli reakciójára: „a Párizsi Május – naná! Barikádok, vörös zászlók satöbbi, ez igen! Ez tetszett nekünk. Plusz volt bennünk minden ortodoxia ellenére, volt egy lázadás, és nyugat, kelet, úgy tűnt, hogy ez valami azonos dolgot képvisel.”⁴⁵

Annak érdekében, hogy hatékonyan fogalmazhassák meg az önrendelkezés és részvétel céljait, a magyar fiatalok végeredményben lemondtak az alternatív demokrácia illúziójáról. Az alternatív demokrácia megkérdőjelezése azonban végeredményben aláasta a politikai pluralizmust elfojtó pártállamok legitimitását is. A bölcsészkar KISZ VB-tagok egyike a következőképpen emlékezett a hallgatók bolognai útja kapcsán: „Mi ezt akartuk itt elérni, hogy az emberarcú szocializmust megcsinálni, ami azt jelenti, hogy nem proletárdiktatúra, ahol a pártoknak a vezető szerepét nem lehet megkérdőjelezni, hanem ahol igenis a párt küzdjön meg az emberek bizalmáért, szerezze meg a szavazatokat, és úgy akarjon hatalmon maradni. Tehát nem diktatúrában. Ez volt az elképzelés, éppen az olasz minta kapcsán. Tehát egy leváltható kormány irányába gondolkodtunk, és ebbe még akár a többpártrendszer is belefért.”⁴⁶

A pártvezetés és az ahhoz lojális egyetemi vezetők meglehetősen jól érzékelték az alternatív demokrácia megkérdőjelezéséből adódó veszélyeket. A kari gyűlést, amit a hallgatók hosszú távú képviseleti szervnek képzeltek el, 1969. októberben az MSZMP KB kezdeményezésére betiltották. Az ismert középorkutató, Székely György, a bölcsészkar akkori dékánja a következő magyarázattal szolgált: „egyesek olyan demokratizálást akarnak a Karon, mint a nyugati egyetemeken. (Az egyik felszólaló pl. svéd mintára hivatkozott.)”⁴⁷

A bölcsészkar hallgatók öntevékeny mozgalmát ért retorziók ugyanis éppen azt a tényt leplezték le, hogy az alternatív demokrácia nem demokrácia. Az alternatív demokrácia nem volt más, mint olyan függöny, melynek el kellett volna fednie a mögötte meghúzódó, az önrendelkezés és a döntésekben való részvétel meggátlását célzó politikai szándékot. A szocialista demokrácia elmélete ugyanis bármennyire is a társadalmi részvétel és önálló döntéshozatal mellett kardosko-

43 Interjú Bakos Istvánnal.

44 Interjú Haraszti Miklóssal.

45 Interjú Dalos Györggyel. Készítette Apor Péter, Budapest, 2009. április 17.

46 Interjú Bordi Károllyal.

47 Dénes I. Z.: i. m. (6. jz.) 22., 25.

dott, valójában a szabadság korlátozására kidolgozott politikai-társadalmi eszköz volt. A szocialista országokban zajló, demokratizálást célzó politikai reformokat ugyanis ennek teoretikusai nem is az autonóm társadalmi öntevékenység eredőjének látták. Ellenkezőleg, a társadalom és az egyén fejlődése szerintük ennél hatalmasabb, elvont erők függvénye: a történelmi szükségszerűség logikus következménye volt. A szocialista demokrácia hirdetői úgy érveltek, hogy a gazdasági mechanizmus decentralizálása, ami szerintük maga is a szocialista fejlődés történelmileg szükségszerű fázisa volt, a társadalmat is átalakítja. Az újfajta, hatékony, decentralizált szocialista gazdaságnak szüksége lett autonóm, önálló döntések meghozatalára alkalmas területekre és fokozott társadalmi részvételre. Következésképpen ezek a folyamatok létrehozzák majd az új típusú autonóm, tudatos szocialista egyéneket is.⁴⁸ Ezek a teoretikusok és politikusok nem önmagában vett értékként tekintettek a szocialista demokráciára, nem a szabadság morális vagy gyakorlati civil erényeként fogták fel azt. Mivel lényegét illetően történelmi szükségszerűség volt, a demokráciát nem lehetett követelni. Ebben az értelemben az ilyesféle politikai aktivizmus példái önkényes, reménytelen forradalmiságpótlékot jelenthettek csupán. A szocialista demokráciát csak akkor lehetett alkalmazni és használatba venni, ha megérett rá az idő, és akkor is csupán a történelmi szükségszerűség pillanatát felismerő párt által kialakított politikai keretek között.⁴⁹

A szocialista diktatúrák felbomlását sokan kötik elsősorattal a fogyasztói jólét iránti vágyhoz, vagy éppen hiszik a pártállami bürokrácia tehetetlenségéből adódó önfelszámolási folyamat következményének, kétségbe vonva a civil társadalom és bátorság szerepét a történelemben, és elszakítva 1989-et a polgári kezdeményezés és részvétel tapasztalatától.⁵⁰ Még ha a szocialista rendszereket nem nagy ellenálló mozgalmak vagy szabadságharcosok seregei döntötték is meg, a velük szembeni ellenérzés éppenséggel az autonómia megszerzésének, a saját ügyek kézbe tartásának vágyából fakadt. A pártállamokkal szembeni ellenzéki stratégiák maguk is ebből az ellenérzésből születtek meg, középpontba az önszerveződést és önrendelkezést állítva. A kommunizmus politikájával szemben nem más, mint a szabadság gyakorlatai voltak sikeresen szembehelyezhetők.

48 *Pozsgay I.*: A szocialista demokrácia i. m. (11. jz.) 17–25.

49 *Nemes D.*: i. m. (8. jz.) 19–44.

50 *Ina Merkel*: Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR. Böhlau, Köln, 1999.; *Stephen Kotkin–Jan Gross*: Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. Random House, New York, 2009.

PÉTER APOR

THE MISERY OF ALTERNATIVE DEMOCRACY

IDEOLOGY, POLITICAL LANGUAGE AND THE POSSIBILITIES
OF OPPOSITION IN HUNGARY, 1968–1973

The concept of socialist democracy became a crucial element of debates concerning the possibilities to rejuvenate socialism in Eastern Europe and (for the contemporary left at least) also in Western Europe. Socialist democracy was expected to create a better, more progressive alternative to Western, allegedly capitalist democracy. This study explores the content of the appeal of socialist democracy and the factors of the subsequent disappointment based on the cases of the autonomy movement of the Budapest University Faculty of Arts students and the Lukács-school. The program of alternative democracy, which was never really more than an illusion, played a crucial role in generating dissenting cultural and political identities set against official socialism and, therefore, it contributed also to the dismantling of these systems.

CONTENTS

STUDIES

Levente Nagy: Martyr or Adventurer? Sava Branković and the Romanian Reformation in Transylvania during the Principality of Mihály Apafi I	525
Antal András Kovács: Swiss in the Flow of Hungarian History, 1867–1990	543
Attila Simon: The Three Occupations of Kassa. Parallels and Morals	569
Péter Apor: The Misery of Alternative Democracy. Ideology, Political Language and the Possibilities of Opposition in Hungary, 1968–1973	591

WORKSHOP

Balázs Sudár: On the Cultural Historical Background of the Hungarian Word <i>Turul</i>	605
Dániel Bácsatyai: King Andrew II's Envoys in England	621
Péter E. Kovács: Hungarian Banners in Venetian Hands	633
István Kádas: Cum sigillo nostro. Seal Usage in Late Medieval Sáros County	637
Elek Szaszko: The Registry of the Revenues and Expenses of the Szödi Manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern region of the Great Hungarian Plain)	655
Barna Ábrahám: „With other nations like Saxons...” Interactions between Orthodoxy and Lutheranism in Transylvania in post-1867 Hungary	683

REVIEW ARTICLE	691
----------------	-----

COMMEMORATION	699
---------------	-----

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • APOR PÉTER PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • KÁDAS ISTVÁN, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • E. KOVÁCS PÉTER, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁTS ANTAL ANDRÁS PhD, történész • NAGY LEVENTE, dr. hab., tszv. egy. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) • SIMÁNDI IRÉN PhD, főiskolai tanár (Kodolányi János Főiskola) • SIMON ATTILA, dr. hab., történész (Selye János Egyetem / Fórum Kisebbségkutató intézet) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • SZASZKÓ ELEK PhD, történész • TRÁDLER HENRIETTA, tud. kutató (Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--